

A kompromisszum nélküli igazság

Horvai István két darabomat rendezte meg a Pesti Színházban: a *Hordókat* 1968-ban és a *Széchenyi és az árnyakat* 1973-ban. E két időpont között és utána néhány évig meglehetősen gyakran láttuk egymást, és mivel beengedett darabjaim próbáira, tapasztalhattam lényét munka közben is. Visszagondolva rá a legkülönösebbnek azt tartom, hogy hangütése, mosolya, nézése, gesztusrendszere fölöttébb személyes volt, ha úgy tetszik, magánjellegű, holott magánjellegű témákat szinte sohasem hoztunk szóba. Talán csak szívbetegsége idején került erre sor, amikor érdeklődtem hogyléte felől. Válasza ilyenkor mindig megnyugtató volt, és kurtára sikeredett. Így hát nem is tudom, miként írhatnám körül azt, amit személyességének neveztem. Úgy éreztem, hogy amíg velem beszélget, teljes lényével rám koncentrál, mint ahogyha a színésze volnék. Feltételezem, hogy ez foglalkozási ártalom volt. Politikai hóbörgéseimet ironikus mosollyal hallgatta, egyszersmind rokonszennvel is, a bölcs ember fölényével, akinek szintén volt némi kis tapasztalása „csalatsban és fenében”. Az 1949 és

1956 közt ránk zúduló, kijózanító tapasztalatok őt rezignációval oltották be, én viszont Don Quijotét elegyítve Svejkkel valami duplán időszerűtlent képviseltem, nem mondhatnám, hogy kedvem ellenére. Ő derült ezen, érzésem szerint rokonszennvel – ezt oly módon is elárulta, hogy elismeréssel beszélt nem engedélyezett darabjaimról, amelyeket olvasásra adtam át neki. Eközben azonban sohasem biztatott vagy ígéretett, és nem is próbált elfogadhatóbb változatok előállítására ösztönözni, amit őszintén méltányoltam.

Az imént rezignációt emlegettem vele kapcsolatban – rögtön hozzáteszem, hogy ezzel csak magánemberként vértette fel magát. Rendezés közben nem ismert rezignációt: a színpadon minden fontos volt neki. Nem tűrte a léhaságot. Összecsücsörített szájjal figyelt minden szót, gesztust, minden mozdulatot. Úgy emlékszem rá, mint aki a kijózanító és – túlzás nélkül mondhatom – halálos történelmi tapasztalatokból szakmai tanulságot vont le. A színpad az a hely, ahol az igazság jó esetben kompromisszumok

Eörsi István: *Széchenyi és az árnyak* (Kovács István, Várkonyi Zoltán és Tordy Géza)

nélkül képviselhető. Itt érdemes bajlódni a részletekkel, mert itt minden rossz hangsúly áruházi lehet. Az igazságot ott kell szolgálni, ahol még felütheti a fejét. Igazából nem is számít más a színpadon, csak az igazság. Tudta, amit ma a tehetségesek közül is kevesen, hogy a rendező kivégzi magát, ha érdekes akar lenni. Ha például egy rendező kitalálná, hogy Alekszandr Vlagyimirovics Szerebrjakov nyugalmazott egyetemi tanár úgy mozogjon, mint ha dróton rángatott bábu volna, akkor ez az érdekes ötlet öt perc múlva halálos unalmat árasztana. De ha ugyanez a figura szánalmas és elviselhetetlen, ráadásul mindenkit, önmagát is beleértve, a saját áldozatává silányít, ha egyszerre hangol nevetésre és gyűlöletre, patetikusan megtestesítve és groteszkül leleplezve egy abszurd világ torz értékrendjét, ahogy ezt Várkonyi Zoltán tette Horvai István rendezésében, akkor Csehov igazsága magától értetődő természetességgel bizonyítja be, hogy semmi sem lehet érdekesebb és idősebb nála.

Amit ezzel a példával próbálok érzékeltetni, az Horvai összes sikeres rendezésére jellemző volt. Az *Egy örült naplójára* emlékezve ezt írja Darvas Iván: „Pista azt mondja, rajzoljon Popriscsin. Miért ne használjuk ki az én rajzkészségemet... Miért ne rajzolná fel látomásait szobája falára ez a 42 éves ember? Ez nem lesz betét, ez belülről, Popriscsinből jön.” Aki látta ezt az előadást, az tudja, milyen háttorzongató precizitással fokozták fel a félelmetes szorongás kozmikus világát a rajzok. Popriscsinből jöttek, vagyis a darab igazságából. Ha a főszereplő tetszetősen rajzol, azért mindenképp hálás a közönség, de a rajzó Darvas nem valami ötletet valósított meg, hanem a térbe és tébolyba való bezártság elviselhetetlenségét firkálta döbbszemeink elé. Ismét Darvas Ivánt idézem: „Márpedig az alakítás egyes-egyedül attól vált olyan hatékonyá (tizenegy évén keresztül szünet nélkül ment, folyamatosan szerepelt a színház műsorán), hogy egyetlen mozzanat nem volt benne, amely ne kimondottan személyes élményekből, ne merőben privát gyökerekből, ne a legsajátabb, megszenvedett emlékeimből táplálkozott volna.” Amikor ezt olvastam, ráébredtem arra, hogy miért rendített meg annyira ez a Popriscsin: Darvas színpadra szabadult személyes élménye mindenekelőtt az őrijtó magánzárkálét volt, amelyet ismertem én is. Akit itt bezártak, azt kizárták a világból. Horvai nem egyszerűen egy szenális szöveget rendezett meg, hanem azt, amit ez színészből előhozott. Nem ármányos rendezői koncepció segítségével költötte át modern drámává Gogol művét, hanem színésze

Köncz Zsuzsa felvételei

Darvas Iván az *Egy örült naplójában*

tapasztalataiból, így töltve meg a szövegben rejlő igazságot korunk nagy tragédiájának élményanyagával.

Végezetül hadd fejezzem ki iránta érzett hálámat drámaírói minőségemben is. A történetet, amelyet mindjárt elmesélek, egyszer már megírtam, de nem a rendező szemszögéből. Most a rendezőre emlékezem. A *Széchenyi és az árnyak* című darabom főhőse nem hasonlított ahhoz a szoborhoz, amely színpadjainkon különféle neveken, más-más korokba helyezve, de igen hasonló pátozzsal el szokta harsogni a nemzet létének vagy nemlétének roppant dilemmáit. Az én darabom Széchenyijének zsenialitása az örület jelmeze bújta, örületében pedig felfokozódott a zsenialitása. Várkonyi, aki korszakalkotó színész és nem túl hősies színházigazgató volt egy személyben, skizofrén helyzetbe bonyolódott: a patológikus elemekkel átszótt történelmi szerepnek örült, de rettenetesen félt a botránytól. Valamelyik vasárnap a rádió konvencionális honfíui matinét közvetített a Széchenyiek nagycenki kastélyából, Várkonyi pedig meghallgatta ezt a műsort. Amikor a másnapi próbán azt kellett volna mondania örült látomásában megjelenő feleségének, hogy „Sohasem szerettelek! Csak magamat szerettem! Csak a testedet akartam! Ha idejekorán ágyba bújsz velem, nem dől romba a világ”, akkor szövege helyett ezt kiáltotta: „Én ezt nem vagyok hajlandó elmondani. Vegyétek tudomásul, hogy én is egy nagy magyar vagyok!” Horvai kis szünet után szárazon, tárgyilagosan ezt felelte neki: „Tudjuk, Zoli. Folytatjuk a próbát.” Valamennyien neveltünk, Várkonyi is. Aztán elmondta a szöveget. Ez a kis epizód ismét Horvai rendezői habitusára vet éles fényt. Rendezése most is a darab alapszituációjából indult ki: hogy törpe korban mindenki a nagy ember pusztulását akarja. A nagyság semmilyen cenzúrát nem tűr, saját lelki cenzúráját sem. Egy nagy személyiség csak végleteinek könyörtelen meglevenítésével élhet meg a színpadon. Horvai nem óhajtott vitába bocsátkozni színészeivel, mert ez lerángatta volna a szerepet a praktikus érvek és ellenérvek színvonalára. A „Folytatjuk a próbát” azt jelentette, hogy semmiképp sem halványítja vagy mossa el gyakorlatias megfontolásból a főhős alakjának éles kontúrjait. Ami másutt – rádiómatinén, kultúrteremben, érettségi vizsgán – tilalmas lenne, az igenis megvalósítható a színpad négyzetében!

2004. július 14-én írom ezt – ma temették el Horvai Istvánt. El akartam menni a temetésére, de ideragadtam, a szövegemhez. Még tegnap elhatároztam, hogy vele töltöm a mai napot, így is, meg úgy is, de tervemet csak félig sikerült valóra váltanom. Gyanítom, hogy ő derülne ezen, és tétovaágomban, jellemző döntésemben felfedezné a vígjátéki szituáció elemeit.